

EJEGYZ ÇARYÝEWA,

*TYA-nyň Milli golýazmalar
institutynyň esasy ylmy işgäri,
filologiýa ylmlarynyň kandidaty*

DURNUKLY SÖZ DÜZÜMLERI WE ŞAHYRYŇ ŞYGYR DÜNYÄSI

Gözel Diýarymyzda doglan gününüň 290 ýyllygynyň şanyna toý tutulýan akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy pähim-parasatyň egsilmez hazynasy bolup, ol türkmeniň esasy terbiýe mekdebidir. Beýik şahyryň halkyň önünde bitiren hyzmatlarynyň ýene biri, has dogrusy, iň esasysy türkmen diliniň taryhynda uly öwrülişik edenligidir. Pähimdar şahyr şygryýetiň dilini halkyň gepleşik diline golaýlatdy. Gözel setirlerindäki çuňňur many-mazmunly sözlerdir söz düzümleri, aňlatmalardyr gaýry dil baýlyklary halkyň öz gündelik gepleşik dilinde ulanyp ýören dil serişdeleri bolandygy üçin, okyjynyň ýa-da diňleýjiniň aňyna ýiti täsir edýär. Hut şonuň üçin şahyryň parasatly pikirleri halkyň kalbyna ykjam ornap, köňül köşgünde hemişelik orun tutupdyr.

Magtymgulynyň dilindäki durnukly söz düzümlerini, atalar sözüdir nakyllary şahyr halkyň dilinden alypmy ýa-da şygyr setirlerinden halk diline geçipmi, saýgarybam bolanok. Ine, şu ýagdaý hem akyldar şahyryň çeper şygrylarynyň diliniň halkyň gepleşik dili bilen berk baglanyşygyny, has dogrusy, birligini subut edýär. Dogrusy, şahyryň çeper şygrylary ene dilimiziň dury çeşmesidir. Ol şygrylardan aňyrsynda dünýä ýaly giň many-mazmun ýatan sözlerdir aňlatmalary – gadymy türkmen dilimiziň dür dänelerini isledigiňçe çöpläbermeli.

Biziň dilimizi many çuňluklaryna eýe edýän dil baýlyklarynyň biri-de durnukly söz düzümleridir. Magtymguly şu dil baýlygyny ussatlyk bilen şygyr setirlerine siňdiripdir. Meselem, Magtymguly akyldaryň «Mal ýagşy» atly şygrynda şeýle diýilýär:

*Her kimiň özüne Müstürdir jaýy,
Ýadyndan çykmaýyr baýramy-toýy.¹*

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, MGI, 2013, 497 s.

Şu mysalyň birinji setirinde gözelligiň hem-de watansöýüjiligiň nusgasy hökmünde dünýä edebiyatynyň taryhyna giren «Ýusup-Züleyha» ýordumyndaky wakalar göz önünde tutulýar.

Erteki-rowaýat görnüşinde üç müň ýyldanam köp wagt bári halklar arasynda aýdylyp gelinýän bu ýordum esasynda şahyr-ýazyjylar dürli döwürlerde iki ýüze golaý uly göwrümlü çeper eser döredipdirler.

Ýusuply kyssanyň erteki-rowaýat görnüşini türkmen halk döredijiliginde-de görmek bolýar. Özem bu erteki Ýusuply kyssa ýazuwly edebiyata geçmezinden has irki döwürlerde dörän bolmaly. Bu erkide enebaşa agalary tarapyndan gul hökmünde satylan Ýusup köp horluklary ýeňip geçip, ahyry Müsürde şa bolýar.

Emma Ýusup Müsürde şa bolsa-da, hemişe öz dogduk mekany Kengany küýsöp gezyr. Ahyrda-da: «Müsürde şa bolanymdan Kenganda geda bolanym gowudyr» diýýär-de, şalygyny taşlap, Kengana dolanyp gelýär.

Dilimizde ýörgünli ulanylýan «Müsürde şa bolandan Kenganda geda bol!» diýen atalar sözi hem Ýusubyň aýdan şu sözünden galypdyr.

Şeýle hem bu jümläniň «Müsürde şa bolandan öz ilinde geda bol!», «Her kimiň öz ýurdy özüne Müsür» ýaly dürli nusgalary döräp, gepleşik dilimize ornaşypdyr. Magtymguly akyldaryň şygryndan alan mysalymyzdaky «Her kimiň özüne Müsürdir jaýy» diýen jümle-de şol nusgalaryň biridir.

Ýeri gelende aýtsak, tutuş mazmunynda watansöýüjilik meselesi birinji orunda durýan bu gadymy kyssanyň ýazuwly edebiyata girmegi bilen, hususan-da, XIII asyryda ýaşan türkmen şahyry Alynyň «Kyssaýy-Ýusup» poemasy, Nasreddin Rabguzynyň «Kysasyl-enbiýa» atly meşhur kitabyndaky Ýusuply kyssa bilen içgin taňsansoň (öz döwürdeşi Nurmuhammet Andalybyň dessany bilenem tanyş bolan bolmagy mümkin), ol Magtymguly Pyragynyň ruhy dünýäsine ykjam ornapdyr. Şahyr «Atly ýaranlar», «Ýusup diýe-diýe», «Arap tilli söwdügi» ýaly goşgularyny tutuşlygyna Ýusuba bagyşlap, başga-da ençeme şygrylarynda ony ýatlaýar. Ine, şu «Il ýagşy» diýen şygrynda hem uly bir eseriň bütin many-mazmunyny özünde jem-

leýän «Her kimiň özüne Müsürdir jaýy» diýen atalar sözüni ulanmak bilen watansöýüjilik hakdaky dana pikirini has çeper dilde nygtaýar.

Durnukly söz düzümleriniň ýene bir topary nygtaljak bolunýan ýagdaýy durmuşda ulanylýan zada meňzetmek arkaly ýasalýar. Meselem, asyly-saýhally maşgala «mähek ýaly» ýa-da «mähek daş ýaly» diýilýär.

Eýsem, akyly-başly adamyň mähege meňzedilmeginiň aňyrsynda näme barka?! Aslynda mähek näme?!

Türkmen dilimiziň baýlyklaryna çuňňur düşünýän ýaşulylaryň aýtmaklaryna görä, «mähek» diýip, gara mermere aýdypdyrlar. Mähek daşyny, ýagny gara mermeri zergärler, gyzyly söwdasyny edýänler altynyň hilini kesgitlemek üçin ulanypdyrlar. Altyny haýsy daşa sürtseň-de, yz galmaýar. Emma ony mähek daşyna sürtseň, gyzyly çyzyk galdirýar. Soňra şol gyzyly çyzyga iýiji ergin çalsaň, sap tylla bolsa, reňki üýtgemeýär. Eger sürtülen altynyň hili pes bolsa, düzümindäki gyzylyň mukdaryna görä, mähek daşynda galan çyzyk öçügsilenýär ýa-da ýitip gidýär. Iýiji ergin degirmeseň weli, mähegiň ýüzündäki gyzyly çyzyk şol durşuna durýar.

Bu ýagdaý Magtymguly akyldaryň «Är ýanynda bellidir» atly şygrynda şeýle beýan edilýär:

Eger pir sen, eger ýaş,
Kylma syryň halka paş,
Syr saklagan mähek daş,
Zer ýanynda bellidir.¹

Şu bendiň birinji setirindäki «pir» sözi garry, ak saç, ýaşuly adam manysynda gelýär. Bu ýerde dana şahyr ilki bilen-ä, garry bol, ýaş bol, tapawudy ýok, içki syryňy özüň pynhan sakla – ony ile paş edip ýörme diýip, öwüt berýär. Bendiň 3-4-nji setirlerinde bolsa «Mähek daşy, ýagny gara mermer altynyň syryny bilýär, emma ony özünde saklaýar» diýýär.

Şu ýerdäki «Syr saklagan mähek daş» diýen jümle örän jaýdar aýdylan söz bolanlygy üçin, dilimizde köp ulanylyp, ganatly sözlere öwürlip gidipdir.

¹ Şol ýerde, Ijilt, 285 s.

Mysal üçin, bir adamyň diline berkligi hakda gürrüň gidende:
— Sen ondan ýaňa arkaýyn bolaýgyn! Aýdan zadyň edil guýa
gaçan ýalydyr. *Syr saklagan mähek daşdyr ol!* – diýiläýmesi bardyr.

Magtymguly atamyzyň goşgularynda şular ýaly, ganatly sözler,
atalar sözüne ýa-da nakyla öwrülüp giden durnukly jümleler örän köp.
Hut şonuň üçinem, «onuň her sözi köşekli düýä degýär» diýilýär.

Magtymgulynyň «Ötüp baradyr» atly şygrynda şeýle diýilýär:

Kimler elem bilen *agypdyr saly*,

Kimlerde bent etmiş gözle hyýaly.¹

Şu ýerdäki «agypdyr saly» diýen aňlatma hem dilimizde ýörgün-
li ulanylýan «saly gowşak», «saly suw üstünde» ýaly jümleler bilen
ugurdaş many aňladýan durnukly söz düzümidir.

Göçme manyda ulanylýan bu durnukly söz düzümleriniň göni
manysy halkyň geçmişdäki durmuşy bilen bagly. Hemişeler derýa-
dan geçmek üçin ulanylýan, biri-birine baglanan tagta ýa-da örülen
gamyşa «sa:l» diýlipdir. Suwa gark bolaýman, ýükün-zadyň bilen
sag-aman kenara çykmagyň köp derejede salyň berkligine bagly bo-
lupdyr. Münen salyň gowşak, çalamydar bolsa, ýagdaýyň öwerlik
bolmandyr. Şu ýagdaýa deňäbem durmuşda gaty ejizlän, ygtybarsyz,
ynamsyz ýa-da saglygy ebgarlan adama «saly gowşapdyr» diýýärler.
Ýa-da biri bir zat hakda gaty biynjalyk bolsa, howatyrly halda, ýaý-
dançly ýagdaýa düşse: «Pylan zady alada edip, salym suw üstünde-
dä!» diýip, öz ýagdaýyny sala münüp, däl derýadan geçýäniň howply
ýagdaýyna deňýär.

Magtymgulynyň şygryndan alan mysalymyzdaky: Kimler elem
bilen agypdyr saly – diýen setiriň hem şular ýalyrak manysy bar,
ýagny köp gaýgy-hasrat (elem) çekmekden ýaňa derýada saly agyp
barýanyňka meňzeş ýagdaýa düşmekligi aňladýar.

Şahyryň «Saly dünýä, heý!» diýen şygrynda bolsa bu söz düzümi
göni manysynda gelipdir:

Suw ýüzünde gezen niçe gämini,

Bir gün *agdarar sen, saly*, dünýä, heý!²

Elbetde, bu setirleriň birbada seredäýeniňdäkidən has çuňňur,
pelsepewi manysy bar. Şeýle-de bolsa, dil taýyndan alnanda, «saly
agdarmak» söz düzümi göni manysynda gelipdir diýýäris.

¹ Şol ýerde, II jilt, 94 s.

² Şol ýerde, II jilt, 249 s.

Türkmen dilinde «sal» sözünüň ýene bir manysy ýyl diýmegi aňladýar. Bu söz şahyrana dilde, ylaýta-da, nusgawy edebiýatymyzyň dilinde has ýörgünli ulanylypdyr. Magtymguly şahyryň şygry setirlerinde «sal» sözünüň «ýyl» manysynda gelşini hem görýäris. Meselem, onuň «Mah-u sallara» diýen şygrynyň:

Imdi, köňlüm, bu dünýäni söýmegil,
Ynanmagyl, ýagşy *mah-u sallara*!¹ –

diýen setirlerinde «Mah-u sal» sözi «aý-ýyl» diýmegi aňladýar.

Ynsan balasynyň ýaşan ýaşı ýyllar bilen hasaplanylýar. Şeýle bolansoň, «sal» sözi adamyň ýaşı manysynda-da ulanylýar. Şahyryň dilinde muňa-da mysal bar:

Ömür *saly* artar alkys alanyň,
Gargys galyndyrmaz, *ýaşı* syndyrar.²

Alan mysalymyzyň ikinji setirinde bolsa «sal» sözünüň manydaş «ýaş» sözi gelyär. Manydaş sözleriň her setirde biriniň ulanylmagy şol bir sözün gaýtalanyň durmazlygyny üpjün edip, şygryň täsirçililigini artdyrýar.

Akyldar şahyryň ýerlikli ulanan durnukly söz düzümleriniň ýene birine garap görelin! Şahyr «Läle getirmiş» atly şygrynda şeýle diýýär:

Owwal akan ýerden akarmyş alyk,
Men-menlik edeniň *tanapy çüýrük*...³

Şu ýerdäki «tanapy çüýrük» diýen durnukly söz düzümi sözüne ynanyň bolmaýan, ygtybarsyz ýaly manyda gelyär. Ýalan-ýaşryk sözleýän, ugursyz adam babatda: «Onuň ýüpüniň üstünde odun goýup bolmaz-la!..» diýilmesem bar. Bu pikiriň göni manysy «tanapy çüýrüginiňki» bilen kybapdaş, ýagny hut ýüpi çüýrük bolanlygy üçin, onuň bilen odun daňyp bolmaz diýilýär. Şeýle diýmek bilen bol-

¹ Şol ýerde, I jilt, 465 s.

² Şol ýerde, I jilt, 413 s.

³ Şol ýerde, I jilt, 468 s.

sa sözünüň üstünde durmaýan adama ynanyp, şoňa görä bir iş etjek bolsaň, özüň kyn ýagdaýda galarsyň diýen dana pikir öňe sürülýär.

Akyldar şahyryň «Daş döker» atly şygrynda bolsa şeýle setirler bar:

Bilgil, uzak gitmez *aýy dostlugy*,
Gahry gelse, depäň üzre daş döker.¹

Şu ýerdäki «aýy dostlugy» dilimizde ýörgünli ulanylýan durnukly söz düzümi bolup, ol şeýleräk rowaýat esasynda döräpdir:

Bir adam aýy bilen dost bolupdyr. Günlerde bir gün Adam uklap ýatyrka, ýüzüne siňek gonupdyr. Muny gören aýy Adamyň ýüzünü gorapdyr. Siňek bir uçan ýaly edipdir-de, ýene gelip gonupdyr. Aýam dostunyň rahat ukusyny goraýan kişi bolup, ýene kowýar. Siňegem ýene gelyär. Ahryry aýynyň gahary gelip, bir ullakan daşy alyp, Adamyň ýüzüne gonan siňekden aýlap salýar we waka pajygaly gutarýar.

Magtymguly şahyryň şygryndan alan mysalymyzda-da şu rowaýatdaky waka göz önünde tutulandyr diýip, çen etmek bolar. Çünki, eger dostuň edýän işiniň aňyrsyna göz ýetirmäge akly çatmaýan yňdarma, nadan bolsa, onuň haýryndan zyýany köp bolmagy bolup biläýjek zat. Aslynda dostsyrap, ýagşylyk diýip edýänem bolsa, bolgusyz zada gaharlanyp, saňa has uly zyýan ýetirýän adam bilen dostlugyň, elbetde, uzaga gitmez.

Akyldar Magtymgulyň şygrylarynda şular ýaly dil baýlyklarymyzyň jaý ýerinde ulanylandygyna başga-da kân-kân mysallary getirmek mümkin. Bu bolsa dana şahyryň durmuşy içgin synlap, oňa örän gowy düşündiginden, şeýle hem türkmeniň ruhy dünýäsindäki gymmatlyklara beletliginden habar berýär. Bu şygrylary okanyňda, bir tarapdan, Magtymguly Pyragynyň Gündogar edebiýatyny, halkyň taryhyny, alymlaryň miras goýan ylmy işlerini, halk döredijiligini çuňňur öwrenen, Hakdan içen akyldardygyna ýene bir gezek göz ýetirýärsiň. Ikinji tarapdan bolsa, ol gözəl şygrylaryň many-mazmunyna düşünmek üçin, özüňem köp zatlary bilmelidigiň hakda oýlanýarsyň.

¹ Şol ýerde, I jilt, 411 s.

Manyly-maňyzly ene dilimiziň baýlyklaryny ussatlyk bilen işledenligi üçin hem, ussadyň şygrylary halkyň ýüreginde hemişelik orun tutupdyr. Haýsy ýerde ýaşadygyna, haýsy ýaşdadygyna garamazdan, her bir türkmen Magtymgulynyň diline aňsatlyk bilen düşünýär, şonuň üçinem onuň parasatly öwüt-ündewlerini öz durmuş ýolunyň çelgisi hasaplaýar.

Bir söz bilen aýdylanda, dana pikirleri öňe sürýän çeper şygrylary bilen dünýä edebiýatynda öçmejek yz goýan Magtymguly Pyragy manyly-maňyzly türkmen diliniň hem ussat zergäridir.